

HVAD NU HVIS ...

Tankeexperimentet som teologisk ressource

Adjunkt, ph.d., cand.theol. Michael Agerbo Mørch

Resumé: Artiklen analyserer brugen af tankeexperimentet (TE) i den systematiske teologi (ST) på et generelt niveau. Først afklares dog, hvad der menes med ST, hvor der præsenteres en tredelt niveauinddeling, samt de forskellige kilder, som ST har til rådighed for sit arbejde. Der gives herefter en kortfattet indføring i nogle generelle principper for TE inden for naturvidenskab og filosofi, inden artiklen giver en række eksempler på brug af TE indenfor ST. Her er udvalgt eksempler fra skabelsesteologien i dogmatikken og fra forholdet mellem kunstig intelligens og teologisk antropologi. Afslutningsvist overvejes mulige problemer ved at anvende TE i ST, men konklusionen på artiklen er, at de har en vigtig rolle at spille som ressource for ST i arbejdet med at hæve kohærensgraden af teologiske teorier.

Indledning

Denne artikel undersøger tankeexperimentet (TE) som en ressource for den systematiske teologi (ST). Brugen af TE er mangfoldig i videnskab og filosofi, og de benyttes også i en bred mangfoldighed i teologien. Men den brede variation af brugen resulterer også i en uheldig vilkårlighed, som denne artikel forsøger at imødekomme. Her forsøger vi at svare på spørgsmålet, »hvorfor og hvordan er TE en vigtig ressource for ST?«, og fremgangsmåden skal her kort beskrives.

Først explikeres, hvordan ST forstås i denne artikel. Uden en præcisering af emnefeltet vil en refleksion over TE's kongruens med denne være vilkårlig. Forståelsen af ST er her en stratificering i tre niveauer, der udvikler på den fremstilling, Niels Henrik

Gregersen tidligere har præsenteret. I forlængelse af denne argumenteres der for, at ST's centrale kriterium er kohærens. ST har flere kriterier for sit arbejde, men der argumenteres for, at kohærens er det centrale kriterium for den videnskabelige fagteologi. Dette argument udfoldes i forlængelse af Wolfhart Pannenberg, men med en betydelig præcisering via filosofferne Nicholas Rescher og Lorenz Puntel.

Når forståelsen af ST er præsenteret, og kriteriet for arbejdet er præciseret, kræves et nyt spørgsmål undersøgt: Hvad er kilderne for ST, som forsøges systematiseret på en kohærent måde? ST's klassiske kilder indkredses, og der argumenteres for, hvorfor fornuften som kilde er afgørende. Under fornuften som kilde for ST skal resten af artiklen udfolde et delelement, nemlig TE. Jeg indleder med en diskussion af TE's status i videnskab og filosofi, fordi ST eksplicit indhenter sin egen forståelse af TE's validitet herfra.

I artiklens fjerde afsnit fokuserer jeg så på TE som teologisk ressource og peger på konkrete eksempler, der er med til at skærpe ST. Hermed vises relevansen af metoden for ST. Særligt afgørende er det at påpege, at med kohærens som centralt kriterium har TE ikke en konklusiv, men eksperimenterende rolle.

I afslutningen vil jeg fra et luthersk perspektiv forholde mig til den udfordring, der traditionelt fremføres mod at overbetone fornuftens rolle i teologiske spørgsmål. Her tematiseres det som »den skolastiske fare«, og jeg forholder mig kritisk, men konstruktivt til denne korrektion. I dette afsnit vil jeg ligeledes opsummere artiklens svar på artiklens problemstilling.

Den systematiske teologis tredeling

Hvad er ST? I denne artikel forstås det som et samlende begreb for en klynge af aktiviteter, der har som mål at beskrive¹ den kristne tro på en systematisk måde. Men fordi ST har et enormt genstandsfelt, som i sidste ende sigter på »Gud og alt i relation til Gud« (jf. Webster 2015, 18), er det nyttigt at stratificere ST i en række niveauer med forskellige genstandsfelter og metoder.

I en artikel fra 2008 har Niels Henrik Gregersen beskrevet ST's tre niveauer som teologi1, teologi2 og teologi3 (herfra ST1, ST2 og ST3; se særligt Gregersen 2008, 307-310).² Her skal de tre niveauer kort beskrives. ST1 fokuserer på teologien, som den kommer til udtryk i kirken og blandt kirkens medlemmer. Det afgørende her er, at beskrivelserne ikke bliver referater som i den kvalitative religionssociologi, men »tykke« beskrivelser i traditionen fra Gilbert Ryle og Clifford Geertz.³ Det betyder, at hele konteksten med dens intrikate forviklinger af intention, mening, følelser, værdier, håbsudtryk, begær og så videre tages med i formningen af vores forståelse af diskursen. Men de tykke beskrivelser må artikuleres ved hjælp af en sprogbrug, som anvender genkendelige udtryk, mens den samtidig ekspliciterer de dybereliggende konsekvenser af disse ord. Liturgiske udtryk rundt om sakramentsforvaltning, doxologiske udtryk i bøn og bekendelse, salmesangens ordvalg og så videre er alle *loci* for en udfoldelse af ST1 (Gregersen 2008, 307-309).

ST2 har fokus på det klassisk dogmatiske, som vi kender det fra lærebøger eller faget *dogmatik* på teologiuddannelsen. Her er den indresystematiske tematisering i fokus, hvor den kristne troslære forsøges beskrevet så kohærent som muligt (Gregersen 2008, 309). Men her vil jeg præcisere ved at anføre, at dette arbejde med nødvendighed må være et konfessionelt arbejde, fordi man altid systematiserer indenfor et distinkt teoretisk rammeværk. Det forhindrer ikke ST2's forpligtelse på en bred samtale om emnerne, da »teoretisk rammeværk« ikke skal forstås som kuhneanske paradigmer (Kuhn 1970), men punteliansk forstået som teoriens situerethed som en betingelse for artikulering, konceptualisering og udfoldelse af teoretisk indhold. Et teoretisk rammeværk består af flere komponenter som et sprog, en logik og konceptualiseringen af centrale begreber, der er konstituerende komponenter for det teoretiske analyseapparat (Puntel 2008, 9). Pointen er, at man ikke kan undgå at tale indenfor et teoretisk rammeværk, men samtidig at det er muligt at explicere strukturerne her indenfor og sammenligne styrken mellem dem, hvorfor den problematiske inkommensurabilitet i Kuhns paradigmeforståelse er overkommet.

Det tredje niveau, ST3, fokuserer på ekstern kohærens, det vil sige en explicering af den kristne semantik i mødet med andre udlægnings af verdensbillede og ontologi. Her er det ikke nok at henvise til den kristne teologis indre sammenhængskraft, men man må godtgøre, hvorfor man finder denne udlægning overbevisende i mødet med relevante alternativer. I det moderne Vesten foregår denne diskussion ofte med en variant af naturalisme og/eller i diskussion med alternative teistiske forestillinger, for eksempel i islam (Gregersen 2008, 309-310).

I det konkrete systematisk-teologiske arbejde vil der uundgåeligt være betydelige overlap mellem de enkelte strata, fordi Gud er den altbestemmende virkelighed, som teologien forholder sig til (Pannenberg 1973, 283 *et passim*). ST kan ikke tematisere og diskutere ekstern kohærens på niveau 3 uden at forholde sig til artikulationerne på niveau 1 blandt bekendende kristne, og den kan ikke gøre dét, uden at ST har forholdt sig til konkurrerende forståelser af virkeligheden. Alligevel vil jeg argumentere for en abstrakt skelnen mellem niveauerne, fordi den videnskabelige legitimitet af arbejdet på niveau 1 og 2 er afledt af ST3. Hvis ikke ST3 formår at godtgøre teologiens legitimitet sammenlignet med relevante alternativer, kompromitteres relevansen af teologiens resterende arbejde. Omvendt kan ST3 ikke stå alene, men leder med indre nødvendighed hen imod det systematiserende og explicerende arbejde på ST2 og ST1.

Alt dette leder over til spørgsmålet om, hvilke kriterier der skal være for arbejdet på forskellige niveauer af ST. Der findes forskellige bud på dette, men i denne artikel vil jeg udvikle på Pannenberg's brug af kohærensbegrebet. Når kohærensbegrebet er relevant, er det, fordi det er så nært beslægtet med begrebet om systematik, som er fagfeltets egenart (jf. Rescher 2001, 170-196). Pannenberg's trilogi *Systematic Theology* indledes med en længere diskussion om sandhedsbegrebet og dets status i teologien (Pannenberg 1991, 1-118). Her argumenterer han for den sandhedsteori, som har ko-

hærens som kriterium (Pannenberg 1991, 21-26). I resten af trebindsværket anvender han overraskende nok ikke termen, men han demonstrerer overbevisende den funktionelle relevans ved at give præcise teologihistoriske udlægninger af et tema, hvorefter han kritiserer, justerer eller præciserer hidtige explikationer.

Pannenbergs implicite brug gør, at vi må kigge til Pannenbergs inspirationskilder, som gør os i stand til at forstå kohærensbegrebet mere præcist, end Pannenbergs korte skitse gør muligt. Kohærens kan anvendes på flere måder, blandt andet i logikken hvor det anvendes som synonym for konsistens (Olsson 2005). I denne betydning har kohærens en række svagheder, fordi det åbner op for, at fiktioner er mere sande end virkeligheden (Olsson 2005, 95). Det er muligt at fabrikere fiktioner, som er konsekvent modsigelsesfrie, men som vi stadig ikke vil tilskrive sandhedsværdi forstået som realitet.⁴ Derfor holder mange sig til korrespondenteorien, som siger, at der skal være korrespondens mellem udsagn og virkelighed. Det er ofte meget anvendeligt og nyttigt i forhold til atomiske propositioner, der kan kontrolleres via sanseagttagelser, men det er ikke muligt at overføre til mere komplicerede forhold (Gregersen 1988, 231-232).

Hos Nicholas Rescher bliver kohærensteorien bygget anderledes op, og det på en måde, så de grundlæggende filosofiske fejl i kohærens (som logik) og korrespondens (som atomistisk program) overvindes. Først forklarer Rescher, hvad det er, der søges systematiseret. Det er *data*. Data er her alle gyldige propositioner.⁵ Hvis en proposition er gyldig, er den en sandhedskandidat, dvs. en kandidat til at blive integreret i den mest kohærente teori (Rescher 1973, 39-40). Et problem melder sig øjeblikkeligt: Det er ikke muligt at integrere alle data i ét system uden at blive selvmodsigende. Derfor må man finde et gangbart selektionsprincip. Her peger Rescher på to kriterier, han kalder *sammenknytninger* (cohesiveness) og *omfang* (comprehensiveness). Den bedste teori er den, der kan integrere flest mulige data (omfang) med det højeste antal sammenknytninger mellem disse data (Rescher 1973, 169-177). Dette viser os, at kohærens er et forhold, der kommer i grader. Man har mere eller mindre kohærente teorier (Puntel 2008, 410-411). Derfor er der en levende konkurrence mellem forskellige teorier, der forsøger at systematisere sandheden, for eksempel indenfor teologi, og derfor må man finde redskaber til at vurdere styrkeforholdet mellem teorierne.

Når det så kommer til sammenligningen af systemerne på ST3, så må Rescher præciseres gennem hans tyske kollega Lorenz Puntel. Puntel udpeger tre konceptuelle par, der kan præcisere styrken af diverse teorier, når man søger at sammenligne ontologiske teorier (Puntel 2008, 408-411). Udover at skelne mellem højere og mindre grad af kohærens skelner Puntel dels mellem *surface* og *deep structures* og *fine-* og *coarse-grained structures*. I Puntels filosofi består virkeligheden kun at strukturer, og det filosofiske arbejde består derfor i at explikere relationen mellem disse strukturer på så dybt og finkornet en måde som overhovedet muligt. Med det mener Puntel, at analysearbejdet fører til, at sondringerne mellem strukturerne bliver mere nøjagtige, samt at detalje-

ringsgraden og præcisionsniveauet i explikationerne hæves (Puntel 2008, 409). Som vi skal se nedenfor, er det netop i dette arbejde, at TE spiller en vigtig rolle også for ST.

Bemærk, at fremstillingen her er idealiseret. I praksis er det både tidskrævende og kompliceret at systematisere kohærente teorier – endsige sammenligne forskellige – hvad Puntel dog også er opmærksom på (Puntel 2008, 409). Men pointen er også snarere, at det er en regulativ idé. Med kohærenskriteriet ved vi, hvad vi stræber mod, og det giver en fælles reference for arbejdet og noget målbart at kigge efter.

Kilderne til teologien

ST inddeles i niveauer, og kohærens er kriteriet for de systematiseringer af teologien, som finder sted i ST2 og ST3. Men hvilke data skal systematiseres? Eller mere traditionelt: Hvilke kilder har den systematiske teologi? Traditionelt er det wesleyanske *quadrilateral* blevet foreslået som et samlende udtryk, dvs. Bibelen, traditionen, fornuften og erfaringen. De forskellige konfessioner kan siges at vægtlægge disse kilder forskelligt, så de fleste forskelle kan divideres ned til, hvor emfasen placeres.⁶

I det følgende vil jeg begrænse mig til at udfolde potentialet i fornuften som kilde. Denne reducerede beskæftigelse med kilderne skyldes alene pladshensyn og er ikke et implicit argument imod relevansen af de andre kilder. Selvom der indledningsvist blev argumenteret for at anse arbejdet på ST2 og ST3 separat – fordi videnskabeligheden af ST1 og ST2 er afledt af ST3 – vil jeg ikke opretholde denne distinktion i resten af artiklen, da TE ikke afgørende fungerer anderledes på disse to strata.

Inden TE overtager artiklens fokus endegyldigt, skal forholdet mellem ST og filosofi kort berøres. Relationen er lang og kompliceret, og der er ingen automatik i relationen (Allen og Springsted 2007). Pannenberg minder om, at ST altid har været informeret af filosofien, og det er slet ikke muligt at forstå den kristne fagteologi uden et indgående kendskab til filosofien (Pannenberg 1996, 11). Men filosofien er heller ikke forudsætningsløs, også den foregår i et teoretisk rammeværk, indenfor hvilke dens udsagn er relative (Puntel 2008, 22-25). Derfor er filosofien heller ikke en instans, der står over ST – eller omvendt – men de udlægger forskellige perspektiver af ontologi, som så kan forsøges integreret i en metateori (Puntel 1995). Alligevel må en teolog fastholde, at teologien med sin dedikation til et teistisk verdensbillede⁷ har en inhærent reduktionisme, som er helt afgørende og uopgivelig. ST's tema er godt nok »alt«, men det er alt *i relation til den treenige Gud*. Derfor er der mange forhold, som ikke interesserer ST og som skyndsomt udliciteres til andre fagdiscipliner for nærmere behandling; men det giver ikke filosofien primat over ST (filosofien er ellers ideelt set grænseløs i sin aktivitet). For ST er filosofiens resultater data på samme måde som alt andet, og det er i systematiseringen af den kristne teologi, at det afsløres, hvilke filosofiske resultater, som kan integreres for at højne *sammenknytningen* og *omfanget* af ST's teorier.

TE er én ressource, som fornuften har til rådighed, for at sondringerne mellem strukturerne bliver mere nøjagtige, samt at detaljeringsgraden og præcisionsniveauet

i explikationer hæves. Desuden kan TE bringe nye data til ST. Selvsagt er disse data ikke korresponderende med virkeligheden, i stedet er deres opgave at præcisere teorien, så kohærensgraden kan hæves. Denne korrigerende og præciserende rolle vender jeg tilbage til i afslutningen af næste afsnit om den generelle brug af TE i videnskab og filosofi.

Om brugen af tankeexperimentet i videnskab og filosofi

Hvad er et TE? Det er et experiment, der er udført af tanken. Årsagen til at udføre eksperimentet abstrakt kan enten skyldes økonomiske forhold (finansielle, tidsmæssige etc.) eller ontologiske forhold (empirisk test er for nuværende umulig).⁸ De er hypotetiske, som mange teoriudkast generelt er det (fx den udbredte »hypotetisk-deduktive« metode), men samtidig er de imaginative i den snævre forstand, at de ikke sigter på at forlade det abstrakte (Rescher 2005, 2). Det viser sig også stilistisk ved at TE ofte indledes med udtryk som »hvad nu hvis ...«, »antag ...«, »forestil dig ...« og så videre (engelske pendanter er »what if?«, »suppose«, »assume«, »imagine«).

Diskussionerne om TE har adresseret grundlæggende spørgsmål om deres natur, værdi og distinkte former (Gregersen 2014, 130).⁹ Gregersen kortlægger tre tilgange: (1) TE kan eksplicite implicit viden, (2) TE kan udforske perspektiver på ukendte områder, (3) TE kan udforske ukendte sfærer af virkeligheden og måske endda opdage nye kontingente fakta (Gregersen 2014, 132). Man kan også forstå TE så bredt, at de fleste af vores handlinger rummer elementer af TE (Stuart, Fehige og Brown 2018). Hvis man sidder i kø på motorvejen, kan man overveje, om man skal blive og afvente situationen eller tage næste frakørsel og forfølge en alternativ rute, som dog er betydeligt langsommere end motorvejen under normale vilkår. Overvejelsen inkluderer spørgsmål om, hvor mange andre bilister der kunne tænkes at følge en alternativ plan, så køen flyttes til den anden vej, og om hvilken type forhold, der har skabt køen, og hvor hurtigt man kan forvente problemet løst. Nogle vil uden tvivl inkludere sådan en situation i TE, fordi overvejelserne kan generaliseres, mens andre vil være tilbageholdende, fordi det alene sigter på en singular operation, der ikke åbenbarer generelle forhold om virkeligheden.¹⁰ For det er vel også et kendetegn ved tankeeksperimentet, at de kan forstås som alternative teorier, man kan sammenligne aktuelle teorier med, for dermed at sammenligne kohærens. Man mener for eksempel, at teori A er den korrekte beskrivelse af verden, men tænker alligevel som tankeeksperiment, »Hvad nu hvis det var Smith, der dræbte Jones?« for at se, om den alternative teori, får data til at hænge bedre sammen.

Denne artikel anlægger et bredt perspektiv på TE, da formålet ikke er at bidrage til videnskabsfilosofien men teologien. Det er dog instruktivt at give en skitse af brugen af TE i videnskab og filosofi, inden jeg mere konstruktivt udfolder perspektiver på TE som en ressource for ST.

Tankeeksperimenter i naturvidenskaben

Begrebet tankeeksperiment (*Gedankenexperiment*) har sin oprindelse hos H.C. Ørsted,¹¹ der introducerede termen i 1811, men praksis går dog helt tilbage til antikken.¹² En bredere og mere grundlæggende drøftelse af TE som koncept initieres dog først i 1980'erne og 1990'erne (Stuart, Fehige, og Brown 2018, 1).

I den diskussion har Thomas Kuhns paradoks været genstand for betydelig fokus. I artiklen »A Function for Thought Experiments« spørger han: »Granting that every successful thought experiment embodies in its design some prior information about the world, that information is not itself at issue in the experiment ... How, then, relying exclusively on familiar data, can a thought experiment lead us to new knowledge or to a new understanding of nature« (Kuhn 1977, 241). Det er et godt spørgsmål, som har optaget centrale skikkelser som John D. Norton og James R. Brown (Stuart, Fehige og Brown 2018, 9-11). Browns platoniske tilgang er, at TE kan give os adgang til viden om naturlovene (Brown 2004), mens Nortons empiriske perspektiv må kalde Browns synspunkt for magisk (Norton 2004). Midterpositionen har vist sig at være attraktiv, hvor man forstår TE som ét led i en argumentation for eller imod en given teori. Et TE kan fremhæve gamle data, som ikke virkede vigtige; det kan separere fænomener, der virker til at være nødvendigt forbundne; det kan generere nye data fra grænsetilfælde; og det kan klargøre konsekvenserne af forrige konceptuelle forpligtelser (Stuart, Fehige og Brown 2018, 13). Allerede her begynder vi at se konturerne til TEs bidrag til ST.

Et slående forhold for TE i naturvidenskaben er, at det traditionelt er blevet tildelt en mulig konklusiv status.¹³ Det skyldes, at en række TE afgjorde stridigheder, hvor det viste sig, at én teori var konsistent og en anden inkonsistent. Et eksempel er Galileos TE om »faldne legemer«, som afgjorde en strid *uden* behov for empirisk evidens. Det medførte resolut, at én teori blev opgivet og en anden vandt (Gregersen 2014, 137).¹⁴ Men når det gælder TE's konklusive status, må vi skelne mellem kohærens og konsistens. TE kan ikke være konklusive, når det omhandler, hvor kohærent en teori er, og de kan ikke stå alene i at vurdere, hvilken grad af kohærens en teori har. Men de kan give en foreløbig konklusion for, hvilken af to teorier, der er mest kohærent, særligt hvis de viser, at den ene teori er inkonsistent (ét niveau i vurderingen af kohærens, jf. ovenfor). Et TE kan altså konklusivt sige, om en teori er konsistent eller inkonsistent – men her bør vi igen skelne mellem to niveauer. Hvis vi forudsætter en fastlagt mening af ordene i en teori, kan et TE konklusivt afgøre, om en teori er konsistent eller inkonsistent. Et eksempel fra religionsfilosofien kunne være Alvin Plantinga, som har vist, at Guds godhed er konsistent med tilstedeværelsen af lidelse (Plantinga 1974). Men på et niveau, hvor vi erkender, at vores forståelse af sprog og virkeligheden hele tiden udvikler sig, kan tankeeksperimenter ikke siges at være konklusive. Hvis man viser, at en teori er konsistent, kan nogen senere påpege, at det var, fordi ordene var tvetydige, således at en præcisering alligevel vil afsløre inkonsistens. Eller hvis man viser, at en teori er inkonsistent, så kan nogen foreslå en nuancering af begreberne, som muliggør, at teorien alligevel ikke

er inkonsistent. Sådant udvikler filosofi og videnskab sig hele tiden, ved at vi opdager og opløser konsistens og inkonsistens. Selv matematikken udvikler sig på denne måde. Før var det inkonsistent at tage kvadratroden af et negativt tal, men så udvidede man det reelle talområde med en imaginær version af tallene (kaldet komplekse tal). Eller det var inkonsistent at hævde en trekant med en anden vinkelsum end 180 grader, inden Bernhard Riemann indførte hyperbolsk (ikke-euklidisk) geometri i differentialgeometrien i 1854.¹⁵ Således udvikler matematikken sig også gennem TE, hvor man udforsker, hvad det er muligt at tænke konsistent.

Men da videnskab generelt også må vurderes på kohærens, fordi teorierne ikke kan forstås isoleret, er heller ikke disse eksempler bevis for, at TE fungerer afgørende anderledes her end i filosofien, hvortil jeg nu vender mig.

Tankeexperimentet i filosofien

Filosofiens forhold til TE er dobbelt. Dels anvender den TE i stor udstrækning indenfor mange forskellige problemfelter og diskurser, dels udfører filosofien metarefleksion over TE's status, anvendelighed og begrænsninger. Om anvendelsen af TE i filosofien kan man ganske overordnet sige, at TE udformes og benyttes til at klargøre problemstillinger og anviser nye konceptuelle muligheder (Meyers 1986; Rescher 2005, 12). Det omhandler ofte nye forestillinger om kontingente forhold ved den naturlige verden (Gendler 2004, 1152). Fremgangsmåden vil enten være at gå ind i det ukendte land på baggrund af det kendte, eller at dispensere fra kendt viden for at overveje det kontrafaktiske (Rescher 2005, 3 og 37). Den første fremgangsmåde er ofte benyttet i den analytiske filosofi, mens den anden metode er hyppigt anvendt i for eksempel historiefilosofien. Fordi TE i filosofi er hypotetiske overvejelser om kontingente forhold er målestokken sandsynlighed (Rescher 2005, 34). TE vil oftest ikke føre til en definitiv konklusion, fordi de præsenterer en variation af muligheder, hvor en vurdering af sandsynlighed vil afgøre styrkeforholdet mellem mulighederne. Jo bedre et TE kan integreres i en kohærent teori, desto sandsynligere er den, så i sidste ende bliver graden af kohærens også en målestok for sandsynligheder.

Selvagt dækker ovenstående kun de vigtigste grundsten for filosofiens brug af TE. Men inden vi skal se på TE i teologien, skal en væsentlig brug af TE i filosofien omtales: Modexemplet. At modexemplet spiller en vigtig rolle, ses for eksempel i Robert Nozicks »Experience Machine«, John Searles »Chinese Room« eller Frank Jacksons »Mary's room«. Den fælles pointe af netop disse tre TE er, at de afslører aspekter ved virkeligheden – den aktivt, selvgagerede person, sprogets semantiske felt og bevidsthedens oplevelse (*qualia*) af farver – som ikke kan reduceres væk uden at virkeligheden bliver en anden (Gregersen 2014, 135). Det mest berømte modexempel er dog nok Edmund Gettiers argument imod den traditionelle forståelse af viden (knowledge) som *justified true belief* (Gettier 1963). Gettier viser gennem to *case studies*, at en person kan have »justified beliefs« i en falsk proposition, og derfor er den traditionelle forståelse forkert.¹⁶

Gettiers »problem« skal ikke analyseres her, i stedet vil jeg pege på det fælles træk for de fire nævnte eksempler, at de er små historier, der klargør et problem ved konsensus. TE's styrke er, at det ofte illustrerer eller eksemplificerer et logisk forhold (Roux 2011, 3). Herved skærpes både den persuasive kraft i argumentet og den pædagogiske appel til læseren.

Opsamlende er læren af dette afsnit, at TE er en metode til at teste kohærens, som kan være en nyttig ressource. TE kan præcisere finkornede grænser og forskelle i relevans, og det er med til at skærpe tanken, når vi undersøger, hvad der overhovedet er muligt at tænke.

I det følgende vil jeg vende mig mod ST og TE som en ressource herfor.

Om brugen af tankeexperimentet i teologi

TE anvendes på mangfoldige måder i videnskab og filosofi, og særligt hvis man accepterer en bred forståelse af TE, har de en allestedsnærværende brug. Men hvad med teologien? Med den indledende forståelse af ST som inddelt i tre niveauer synes det oplagt at se TE som en ressource særligt for ST3 og ST2.

Men hvorfor overhovedet gå vejen om TE i specifikke tilfælde og ikke blot læse Skriften eller diskutere traditionens udsagn? Bibelen er *norma normans*, og dén instans vi først og fremmest prøver teologiske udsagn op imod. Men problemet for ST er, at Bibelens data ofte er grovkornede og mangler præcision. Eksemplerne er legio i teologiens historie, og pointen er egentlig banal. Ofte foreligger selv keredogmatisk stof kun i kim, også selvom det efter endt arbejde fremstår som en uundgåelig konklusion på det teologiske arbejde; et centralt eksempel er treenighedslæren, som ikke klargøres i Bibelen, men som efter generationers indgående skriftstudium og teologisk-filosofisk diskussion blev et uopgivelige dogme, et *sine qua non* for ortodoks kristendom. Også andre af teologiens kilder har udfordringer, for erfaringer skal fortolkes, og traditionen er fler- eller endog mangetydig. TE kan hjælpe til at hæve detaljeringsgraden og præcisionen og dermed øge kohærensgraden for de teologiske udsagn.

Spørgsmålet bliver nu, hvordan teologiens forhold til tankeeksperimentet mere præcist skal forstås. Hvad er deres bidrag? Jeg fokuserer på to typer, dels hvor tankeeksperimentet kan bruges til at gennemtænke implikationerne af et bestemt tankegods, dels hvor bestemte teknologiske nybrud problematiserer klassiske forståelser af dogmatiske anskuelser.

Eksempler fra skabelsesteologien

I det følgende gives to eksempler på TE, som diskuterer forholdet mellem skabelsesteologi og evolutionsteori.

Gijsbert van den Brink udgav i 2020 bogen *Reformed Theology and Evolutionary Theory*. Her undersøger Brink, hvilke implikationer evolutionsteorien vil have for klassisk reformert teologi, hvis den antages at være korrekt.¹⁷ Brink mener, den er en korrekt

beskrivelse af arternes udvikling, men bogen er ikke et forsvar herfor. I stedet et det et TE, der kreativt undersøger muligheden af at forene dem. Idéen er at vise, at konservative reformerte ikke behøver at frygte, at evolutionsteorien eroderer centrale teologiske udsagn indenfor skabelsesteologien, og dermed at diskussionen flyttes væk fra den noget frygtsomme stemning, som har præget det konservative reformerte miljø i Holland, når det kommer til disse spørgsmål.¹⁸ Bogen er et frugtbart eksempel på, at man med udbytte kan gennemtænke en hel teologi ud fra en idé uden at afgøre, om det også er en konklusion, man skal drage. Det fungerer som en alpha-version af et computerprogram, hvor man tester, om idéen fra papiret holder i virkeligheden. Derefter kan den forfines, inden den frigives.

Gregersens arbejde med *deep incarnation* er et igangværende arbejde, som han præsenterer i en central artikel, »The Extended Body of Christ: Three Dimensions of Deep Incarnation«, i antologien *Incarnation* fra 2015.¹⁹ Her er idéen at fremføre implikationerne af et TE, der siger: Hvis Gud blev menneske i Jesus af Nazareth, og mennesket via evolutionen er forbundet til alle levende væsener, hvilken betydning får inkarnationen så for forløsningen af hele skaberværket? Argumentet består ikke alene af et TE, men bygger også på exegese, dogmatisk argumentation, teologihistoriske overvejelser, filosofisk begrebsanalyse med mere, men TE'et er igangsættende for overvejelserne på baggrund af de videnskabelige indsigter fra evolutionsteorien.

Eksempler fra forholdet mellem kunstig intelligens og teologisk antropologi

Det er stadig uafklaret, om *general artificial intelligence* (GAI) overhovedet er muligt. Med GAI menes en kunstig intelligens, der er kapabel til at yde de samme kognitive funktioner som mennesket. I den mere idealistiske eller spekulative AI-forskning forventer man GAIs snarlige komme, men mere kølige analytikere er forbeholdne (Pearl og Mackenzie 2018). Problemet er, at kunstig intelligens skabes af programmører, men matematikerne har ingen idé om, hvordan det skulle være muligt at skabe GAI. Judea Pearl giver et stærkt eksempel: Et centralt forhold for menneskelig kognition er evnen til kontrafaktiske overvejelser, men det er TE, som det ikke (endnu) er muligt at tænke som computer. Holder man sig til mere »lineær« kommunikation med en kunstig intelligens, så kan diverse chatbotter sagtens foregive at være på niveau med mennesker, men stiller man dem et kontrafaktisk spørgsmål, vil de ikke have en chance for at adressere spørgsmålet (Pearl og Mackenzie 2018, 349).

Men selvom GAI ikke er nært forestående, tænker mange filosoffer – og et stigende antal teologer – i forlængelse af GAI, når de udformer teologiske TE (fx Dorobantu 2020). Et eksempel kunne være dåbsteologien. Traditionelt argumenterer lutheranere for, at spædbørn kan modtage dåbens nåde, ved at forældre eller værge siger ja på barnets vegne. Det gør de, fordi de elsker deres barn og ønsker Guds velsignelse og tilgivelse over det. Hvordan adskiller det sig fra en robot med GAI, der måske endda selv kan sige

ja til dåben og ønsker at være en del af familien og menigheden? (Panggabean 2022) I én version af dette TE kan man undersøge menneskets særstatus i forhold til robotter med GAI. I en anden version kan det handle om at præcisere, hvilke komponenter der er afgørende for en robust dåbsteologi. Her kan man pege på, at robotten, for at være en relevant dåbskandidat, må være syndig; må kunne genfødes; må kunne være bærer af Helligåndens, som gives ved dåben; må kunne oplæres i kristendommen; må kunne deltage i menighedens liv og mission og så videre. Jesus kom for at frelse »Abrahams slægt« (Hebr 2,16-17), men kan robotter inkluderes i denne art? Er det udelukkende et spørgsmål om genetik? Om intelligens? Om relationer? Eller hvad er denne *imago Dei* egentlig, som robotter muligvis/muligvis ikke kan få del i? (Dorobantu 2020).

Konklusion

TE som en ressource for ST skal altså skærpe og præcisere systematikken, så kohærensgraden hæves. TE er nok hypotetiske, men de må ikke forfalde til ren spekulation, for TE skal løse problemer i tænkningen eller videnskaben (Rescher 2005, 6 og 19). Så selvom TE sorterer under fornuften som ressource, må den ikke afkobles fra de andre kilder til ST. Det er aldrig gangbart at isolere én kilde og tro, at man kan tilgå den i ren form og så nå frem til robuste teologiske svar. Samtidig må der fra et luthersk perspektiv være et hierarki imellem kilderne, så *sola scriptura* kan fastholdes. Bibelen er *norma normans* for teologien, og det er den øverste autoritative instans til at vurdere teologiske udsagn på.

Med det sagt er det stadig presserende at spørge: Hvornår er et teologisk udsagn bibelsk? Hvad betyder det? Det har betydning for vurderingen af TE's status og anvendelighed. Thomas C. McCall har med inspiration fra Stephen T. Davis lavet en typologi for besvarelsen af dette spørgsmål (McCall 2015, 55-56). Her skal blot nævnes de tre første, positive propositioner:

1. The Bible, properly (and theologically) interpreted, contains sentences that (assert propositions that) *explicitly assert P*.
2. The Bible, properly (and theologically) interpreted, contains sentences that *entails P*.
3. The Bible, properly (and theologically) interpreted, contains sentences that are *consistent with P and suggest P*.²⁰

Langt de fleste vil finde både 1 og 2 uproblematisk, mens 3 kan være genstand for mere komplicerede overvejelser. Skal TE have en relevans for ST, må man dog i store træk antage 3. Der er muligvis en skolastisk fare i at omfavne TE på den måde, som denne artikel gør. Men en fare behøver ikke føre til en ulykke. Tværtimod kan bevidstheden om potentielle bagslag skærpe sansen for nuancer, så man anerkender både muligheder og begrænsninger ved de enkelte kilder. Den amerikanske teolog Fred Sanders formu-

lerer balancen således i relation til trinitetsdiskussioner: »Untethered speculation is one danger to be avoided in this field ... but the opposite error is a theological timidity that never rises to the level demanded for full faithfulness to the revelation« (Sanders 2005, 162). Fordi Bibelens data er grovkornede, og fordi det er bibelsk teologi at pege på implikationer af bibelske udsagn – propositioner, der er konsistente med eller foreslået af bibelske udsagn – så er TE en vigtig ressource, som ikke kan affejes som skolastisk spekulation. TE står aldrig alene, men må korrigeres, justeres og informeres af teologiens andre kilder, men de udgør en vigtig brik i det fortløbende systematiske arbejde med at hæve kohærensgraden af teologiske udsagn.

Noter

- 1 Explikere bruges af Lorenz Puntel for den del af et teoretisk analysearbejde, som ikke kan munde ud i en definition (definitiv afgrænsning), men må bestå i en udfoldelse (*explicatio*) af de strukturer, som er relevante for den givne sammenhæng. Se Puntel 1990, 63-119 (kapitel to). Metodens relevans afhænger af den underliggende ontologi, som Puntel udfolder som en »strukturel ontologi« i modsætning til andre ontologier, hovedsageligt substansontologien. Se Puntel 2008, 155-245 (kapitel tre).
- 2 Gregersen adopterede og justerede denne tredeling fra Hans Freis stratifikation i Frei 1992, 20-21. Gregersens videreudvikling fokuserer særligt på ST3. Der har også været andre forslag til en tredeling med forskellige emfaser og omfang, for eksempel David Tracy, der inddeler teologien i *fundamental*, *systematisk* og *praktisk* teologi (Tracy 1981, 54-59) eller Gordon D. Kaufman, der mere traditionelt beskriver teologien som inddelt i *first-order*, *second-order* og *third-order* teologi (Kaufman 1975, 35-38).
- 3 Se Geertz 1973, 3-30. Se også den interessante videreudvikling i relation til den teologiske hermeneutik i kapitel seks af Kevin Vanhoozers værk *Is There a Meaning in This Text?* (Vanhoozer 1998, 281-350). Vanhoozers pointe er, at »tykke« beskrivelser kan anvendes fra både et *etic* (udenforstående) og *emic* (indefra) perspektiv.
- 4 Det betyder selvsagt ikke, at almene kriterier for konsistens må opgives, jf. nedenfor.
- 5 Som i traditionen fra C.S. Peirce forstås meget bredt, så det ikke kun inkluderer sproglige udsagn men også bredere semiotisk kommunikation, jf. Stjernfelt 2014.
- 6 Det er lidt forskelligt, om man regner naturvidenskaben som en del af fornuften eller som en del af erfaringen, og hvad man præcist mener med »erfaringen«, som i nogle videnskabelige miljøer begrænser sig til ST1, mens andre er mere åbne for en almengørelse af kristne erfaringer som en kilde til udfoldelse af den systematiske teologi.
- 7 Jeg anvender her »teisme« som et begreb, der dækker alle artikuleringer af verdensbilleder, hvor gudsbegrebet indgår. Det er altså ikke et forsvar for én bestemt teologi, som kan kaldes teisme. Den debat er alt for omfangsrig og kan ikke forfølges her. Se for eksempel Dalferth 2002.
- 8 Det ses helt tilbage fra Aristoteles, »who compensate for a lack of data in epistemologically difficult terrain« (Corcilius, 60).
- 9 Gregersen spørger, om TE giver ny information, vi ellers ikke ville kunne tilvejebringe (natur); om TE har en kognitiv værdi i sig selv (værdi); og om forståelsen af TE's forskellige former, herunder heuristiske, destruktive og konstruktive former.
- 10 Man kan overveje, om andre typer af diskurser som en religiøs visdomsdiskurs eller fiktionens narratologiske diskurs opererer ud fra TE, eller om de tilhører en anden kategori for det imaginative. I det omfang de kan underlægges et vist anstrøg af formalisme, vil jeg inkludere dem i den brede kategori for TE, men det er ikke en tematik, der forfølges her. Se for eksempel Stuart, Fehige og Brown 2018, 7.

- 11 Videnskabshistorikeren Sophie Roux skriver, at der er en standardfortælling om TEs udbredelse, der lyder: »Ørsted created the term; Mach ennobled the notion by making it a specific scientific procedure; Einstein invented scientific thought experiments that continue to nourish our imagination« (Roux 2011, 4). Bemærk dog, at Roux er kritisk overfor denne standardfortælling.
- 12 Konventionelt henvises der til Galileo som videnskabsmanden, der introducerer TE, hvilket også viser hvorfor det historisk er så tæt knyttet til vestlig videnskab. Men en bredere forståelse af TE kan findes helt tilbage i Platons filosofi, eventuelt endda hos præsokratikerne (Stuart, Fehige og Brown 2018, 3). Bemærk dog, at Sophie Roux er meget skeptisk overfor identifikationen af brug af TE i historien, fordi det bliver anakronistisk historieskrivning (Roux 2011, 1-3). Men det er et instruktivt eksempel på, at den tematiske afgræsning, man har af et felt, styrer det heuristiske arbejde i historieforskningen, for det kræver hendes skeptiske forståelse af TE at afskrive den lange række af historiske eksempler, som andre finder frem, se for eksempel Resher 2005, kapitel 4 og 5.
- 13 Der er en stor diskussion i forskningen om, hvorvidt og hvordan TE kan fejle. Rescher skildder tre muligheder: TE kan fejle på (i) mangel på information, (ii) ræsonnementsfejl, (iii) slutning til forkert lære. Resher 2005, 22.
- 14 Brown siger, at det skyldes, at Galileo kunne bevise, at hvad der var rationelt antaget før, nu blev anset for at være »absurd«. Det er en kulørt måde at sige, at teorien viste sig at være inkonsistent. Brown, 1986, 10.
- 15 Allerede i første halvdel af det 19. århundrede havde Carl Gauss, János Bolyai og Nikolaj Lobatjevskij lagt fundamentet for en ikke-euklidisk geometri, men traditionelt tilskrives Riemann æren for at samle observationerne i en egentlig teori, der kendes som *Riemanns mangfoldigheder*, der spiller en afgørende rolle for forståelsen af den almene relativitetsteori.
- 16 Se dog kritikken af Gettier i Puntel 2008, 102-106. Problemet er kort sagt, at Gettiers første betingelse, »P is true« kun giver mening, hvis P allerede er artikulert, kendt og accepteret. På den måde er hele Gettiers opsætning af det logiske argument cirkulært.
- 17 Nicholas Rescher nævner, at TE sagtens kan indeholde både usandsynlige og endda falske propositioner, hvis man kan argumentere for relevansen af disse. Det vigtige er at fastholde anliggendet, nemlig at gennemtænke en hypotese på alle leder og kanter (Rescher 2005, 3).
- 18 Uden dermed at sige, at modstanden mod bogen ikke har været ganske hård, hvilket den har jf. de mange indlæg i hollandsk presse imod Brinks TE.
- 19 En antologi som jeg selv anmeldte positivt med enkelte markerede forbehold, jf. Agerbo Mørch 2017. Bemærk, at Gregersen allerede præsenterede begrebet i 2001 i artiklen »The Cross of Christ in an Evolutionary World«, som jeg også kort nævner i anmeldelsen.
- 20 Kursiveringerne er mine og peger på det centrale forhold i den enkelte proposition.

Litteratur

- Allen, Diogenes og Eric O. Springsted. 2007. *Philosophy for Understanding Theology*. Anden udgave. Louisville: Westminster John Knox.
- Brink, Gijsbert van den. 2020. *Reformed Theology and Evolutionary Theory*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Brown, James Robert. 2004. »Why Thought Experiments Transcend Empiricism«. I *Contemporary Debates in the Philosophy of Science*, redigeret af Christopher Hitchcock, 23-43. Malden: Blackwell.

- Dalferth, Ingolf U. 2002. »Theismus«. *Theologische Realencyklopädie*. Bind 33. Redigeret af Horst Balz et al. Berlin: Walter de Gruyter: 196-205.
- Dorobantu, Marius. 2020. *Theological Anthropology and the Possibility of Human-Level Artificial Intelligence: Rethinking Human Distinctiveness and the Imago Dei*. Ph.d.-afhandling indleveret ved Université de Strasbourg.
- Frei, Hans. 1992. *Types of Christian Theology*. New Haven and London: Yale University Press.
- Geertz, Clifford. 1973. *The Interpretation of Cultures. Selected Essays*. New York: Basic Books.
- Gendler, Tamar Szabó. 2004. »Thought Experiments Rethought—and Reperceived«. *Philosophy of Science* 71 (5): 1152-1163.
- Gregersen, Niels Henrik. 1988. *Teologi og kultur. Protestantismen mellem isolation og assimilation i det 19. og 20. århundrede*. Acta Jutlandica, LXV:1. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Gregersen, Niels Henrik. 2008. »Dogmatik som samtidsteologi«. *Dansk Teologisk Tidsskrift* 71, nr. 4: 290-310.
- Gregersen, Niels Henrik. 2011. »Samtidsteologiens horisont og fokus«. *Dansk Teologisk Tidsskrift* 74, nr. 2: 167-172.
- Gregersen, Niels Henrik. 2014. »The Role of Thought Experiments in Science and Religion«. I *The Science and Religion Dialogue. Past and Present*, redigeret af Michael Welker, 129-140. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Gregersen, Niels Henrik. 2015. »The Extended Body of Christ: Three Dimensions of Deep Incarnation«. I *Incarnation: On the Scope and Depth of Christology*, redigeret af Niels Henrik Gregersen, 225-251. Minneapolis: Fortress.
- Kaufman, Gordon D. 1975. *An Essay on Theological Method*. Missoula: Scholars Press.
- Kuhn, Thomas. 1970. *The Structure of Scientific Revolutions*. Anden udvidede udgave. Chicago: Chicago University Press.
- Kuhn, Thomas. 1977. *The Essential Tension*. Chicago: University of Chicago Press.
- McCall, Thomas C. 2015. *An Invitation to Analytic Theology*. Downers Grove: IVP Academic.
- Myers, C. Mason. 1986. »Analytical Thought Experiments«. *Metaphilosophy* 17 (2/3): 109-118.
- Mørch, Michael Agerbo. 2017. Anmeldelse af *Incarnation: On the Scope and Depth of Christology* af Niels Henrik Gregersen (red.). *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke* nr. 2: 179-182.
- Norton, John D. 2004. »Why Thought Experiments do not Transcend Empiricism«. I *Contemporary Debates in the Philosophy of Science*, redigeret af Christopher Hitchcock, 44-66. Malden: Blackwell.
- Olsson, Erik J. 2005. *Against Coherence: Truth, Probability, and Justification*. Oxford: Clarendon.

- Panggabean, Mauritz. 2022. »Could Androids with Artificial General Intelligence be Christian? An Interdisciplinary Conversation with Scripture and Theology«. Specialhandling indleveret ved MF vitenskapelig høyskole i Oslo (kommende).
- Pannenberg, Wolfhart. 1976. *Theology and the Philosophy of Science*. Philadelphia: The Westminster Press.
- Pannenberg, Wolfhart. 1996. *Theologie und Philosophie*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Pearl, Judea og Dana Mackenzie. 2018. *The Book of Why: The New Science of Cause and Effect*. London: Allen Lane.
- Plantinga, Alvin. 1974. *God, Freedom, and Evil*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Puntel, Lorenz. 1990. *Grundlagen einer Theorie der Wahrheit*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Puntel, Lorenz. 1995. »Der Wahrheitsbegriff in Philosophie und Theologie«. *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 9: 16-45.
- Puntel, Lorenz. 2008. *Structure and Being: A Theoretical Framework for a Systematic Theology*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Rescher, Nicholas. 2001. *Philosophical Reasoning: A Study in the Methodology of Philosophizing*. Malden: Blackwell.
- Rescher, Nicholas. 2005. *What If? Thought Experimentation in Philosophy*. London og New York: Routledge.
- Roux, Sophie. 2011. »The Emergence of the Notion of Thought Experiments«. I *Thought Experiments in Methodological and Historical Contexts*, redigeret af Katerina Ierodiakonou og Sophie Roux, 1-33. Leiden: Brill.
- Sanders, Fred. 2005. »The State of the Doctrine of the Trinity in Evangelical Theology«. *Southwestern Journal of Theology* 47, nr. 2: 153-175.
- Stjernfelt, Frederik. 2014. *Natural Propositions: The Actuality of Peirce's Doctrine of Dicisigns*. Boston: Docent Press.
- Stuart, Michael T., Yiftach Fehige og James Robert Brown. 2018. »Thought Experiments: State of the Art«. I *The Routledge Companion to Thought Experiments*, redigeret af Michael T. Stuart, Yiftach Fehige og James Robert Brown, 1-28. London og New York: Routledge.
- Tracy, David. 1981. *The Analogical Imagination: Christian Theology and the Culture of Pluralism*. New York: Crossroad.
- Vanhoozer, Kevin J. 1998. *Is There a Meaning in This Text? The Bible, The Reader, and the Morality of Literary Knowledge*. Grand Rapids: Zondervan.
- Webster, John. 2015. »What Makes Theology Theological?«. *Journal of Analytical Theology* nr. 3: 17-28.

Forfatter

Michael Agerbo Mørch

Fjellhaug International University College

Leifsgade 33,6

2300 København S

mam@dbi.edu

Artiklen er blevet godkendt ved en redaktionsuafhængig fagfælle vurdering.